

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 12, Issue 4, No.33, Winter 2020-2021, pp. 153-174

Received:14/06/2020

Accepted:08/09/2020

The Manifestation of Ideology in the Rhetorical and Linguistic Layers of Contemporary Ritual Poetry in the Last Three Decades

Jafar Abbasi

Ph. D Student of Persian Language and Literature, Birjand University, Birjand, Iran
jabbasi@birjand.ac.ir

Morad Ali Vaezi*

*Corresponding author: Assistant Professor of Persian Language and Literature, Birjand University, Birjand, Iran
ma.vaezi@birjand.ac.ir

Ebrahim Mohammadi

Associate Professor of Persian Language and Literature, Birjand University, Birjand, Iran
emohammadi@birjand.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

Ritual poetry has experienced new semantic, visual, and structural domains in recent decades. This type of poetry is researchable as an ideological text. The meaningful connection of poetic elements with each other can be found by analyzing the linguistic and rhetorical components of poetry. Some texts have an ideological context and have the social, religious, or cultural ideals of a particular group. One way to understand these collective beliefs and ideals is to analyze the linguistic and rhetorical elements of poetry based on the beliefs and attitudes of writers and poets. Although ritual poetry has been presented in Persian poetry from the very beginning, for about ten centuries or more, it has not had the courage to change and evolve. After the Islamic Revolution, under the influence of Shiite discourse, it gradually became a dominant ideology in contemporary poetry, especially in the last two or three decades due to the provision of political and social contexts on the one hand, and the continuous activities of poetry associations on the otherhand. Ritual poetry has been polished over the centuries through ups and downs and has reached perfection in the field of contemporary literature by creating new horizons. Both in terms of form and content, it has become a place for beautiful and meaningful poems. As we read in the book *Rasade Sobh* (Kazami, 2009) “the tendency of young Iranian poets to ritual poetry is a good and blessed tendency and even unpredictable extent” (p. 54).

Methodology

This study aimed at introducing modern examples of religious and ritual poetry to explain the relationship between the form and content of poetry through the study of rhetorical and linguistic elements. Therefore, two questions have been posed: 1) Is there a significant relationship between the form and content in the ritual poetry of the last three decades?; 2) Through which linguistic and grammatical features and rhetorical elements have the poets expressed their desired ideology? We tried to divide the dominant ideology of the

text of the poem into two categories of language and rhetoric and to analyze the sub-branches of each by mentioning some examples.

Results

The results of the present study showed that the linguistic and rhetorical elements in today's ritual poetry are strongly tied to the ideas of poets. Poets have hidden their religious and scholastic ideology in linguistic layers and syntactic techniques such as marked words, specific linguistic combinations and constructions, type of verbs, omissions, and prepositions. Also, their intellectual worldview has been expressed in rhetorical techniques such as metaphor, illusion, symbol, and exaggeration. Such kinds of technical techniques are tools to convey the ideology of poets.

Discussion and Conclusion

The study showed that ritual poetry is one of the texts in which linguistic and rhetorical elements are tied to thought. The language and rhetoric in various forms have crystallized the ideologies desired by poets. The most manifestation of ideology in the linguistic layer is manifested in signified (marked) words. The high frequency of symbolic and ideological words explicitly indicates the poetic dependence of poets on certain religious beliefs. Linguistic compositions also reveal a certain intellectual world. The type of repetitions and emphasis in ritual poetry is a diagram of mental commitment to the Shiite belief system. The aspects of grammatical verbs and omissions in most cases adhere to the ideology of the poets. In evaluating the rhetorical level, it was found that metaphors, allusions, and symbols were the most important means of conveying ideology. Metaphors such as the sun, the lamp, and the star all arose from a doctrinal belief and represented the dimension of guidance and enlightenment of the existence of the Infallible Imams (AS). *The Qur'an* and the Kaaba also introduced the level of knowledge of the Imams (AS) and their metaphorical position showed that they are specific to ritual poetry and such a metaphor cannot be formed in another ideology. Implicit references have also shown the concepts and intellectual foundations of poets by invoking historical propositions from hypertext to text.

Keywords: Ritual poetry, Style, Poetic elements, Ideological Foundations.

References

- Ahmadi, Ab(2001). *Barefoot in the Middle of the Home*. Tehran: Fasle Panjom Publication.
- Akhtari, A. (1982). *Islamic Worldview and Ideology*. Tehran: Anjam Institute.
- Bahar, M. T. (2017). *Poetry Divan*. Tehran: Negah Publication.
- Bayatani, H. (2019a). *Amadanat*. Qom: Moshar Faith Society.
- Bayatani, H. (2019b). *From Monday to Friday*. Qom: Panch Dari Publication.
- Bayatani, H. (2019c). *Magnificent Elegy*. Qom: Mosher Faith Society Publication.
- Biabanki, S. (1997). *Half of the Sun*. Tehran: Surah Mehr Publication.
- Biabanki, S. (2010). *Cheghadr Panjereh (How Many Windows)*. Tehran: Surah Mehr Publication.
- Borghei, H. R. (2008). *The Storm of Words*. Fifth Edition. Tehran: Fasle Panjom Publication.

- Borghei, H. R. (2014). *Raqqa*. First Edition. Tehran: Fasle Panjom Publication.
- Borghei, H. R. (2015). *Astonishment*. First Edition. Tehran: Fasle Panjom Publication.
- Burgess, A. (1998). What is Literature?. Translated by Hosseini Jahanabadi. *Journal of Fiction*, 48, 41-59.
- Erfanpour, M. (2014). *Uninformed*. Tehran: Adab City Publication.
- Farshidvard, Kh. (2009). *Today's Brief Recipe Based on New Linguistics*. Tehran: Sokhan Publication.
- Fotuhi, M. (2006). *Image of Rhetoric*. Tehran: Sokhan Publication.
- Fotuhi, M. (2011). *Stylistics, Theories, Approaches, and Methods*. First Edition. Tehran: Sokhan Publication.
- Haghshenas, A. M. (2011). *Literary - Cognitive Articles*. Tehran: Niloufar Publication.
- Hosseini, S. T. (2015). *Mountain Mondays*. Tehran: Fasle Panjom Publication.
- Jahandar, M. (2017). *Love Is Burning*. Tehran: Adab City Publication.
- Jahandideh, S. (2017). Critical Discourse Analysis of Hint and Ideology with Emphasis on Shamloo Poems. *Quarterly Journal of Theory Studies and Literary Types*, 4, 149-176.
- Kazemi, M. K. (2008). *Morning Observation*. Tehran: Surah Mehr Publication.
- Kazemi, M. K. (2011). *Ten Poets of the Revolution*. Tehran: Surah Mehr Publication.
- Klini, Sh. (2000). *Kafi Principles*. Tehran: Office of History and Islamic Studies.
- Malekian, M. H. (2013). *Jame Maxar*. Tehran: Jomhour Publication.
- Mohaddesi Khorasani, Z. (2009). *Ritual Poetry and the Impact of the Islamic Revolution of Iran*. Tehran: Ashura Cultural Institute.
- Mohammadzadeh, H. (2011). *Twin Suns*. Tehran: Jomhour Publication.
- Mohammadzadeh, H. (2014). *Sar Be Mehr*. Tehran: Aram Del Publication.
- Omranpour, M. R., & Dehrami, M. (2013). A Comparison of How Educational Literature is Reflected in the New and Traditional Poems of Nimayoshij. *Quarterly Journal of Educational Literature*, 21, 52-78.
- Rezaei Nia, A. R. (2019). *Delay Watching*. Tehran: Salman Publication.
- Roozbeh, M. R. (2011). *Contemporary Literature*. Tehran: Roozgar Publication.
- Saadatmand, A. (2015). *Rain after Snow*. Qom: Ghaf Publication.
- Saduq, A. I. M. B. (1992). *Al-Tawhid*. Translated by Mohammad Ali Soltani. Tehran: Armaghan Toobi Publication.
- Sangari, M. R. (2016). *From the Results of Sahar*. Tehran: Surah Mehr Publication.
- Shafiee Kadkani, M. R. (1999). *The Resurrection of Words*. Tehran: Sokhan Publication.
- Sharafat, S. M. J. (2010). *Rainy Soil*. First Edition. Qom: Cultural and Propaganda Office of the Islamic Propaganda Office.
- Taheri, Gh. (2011). *Bang in Bang* (Classification, Critique and Analysis of Today's Poetry Streams). Tehran: Elmi Publication.
- Zarei, M. (2013). *The Sky According to the Birdless Bird*. Tehran: Fasle Panjom Publication.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دوازدهم، شماره ۴ (پیاپی ۳۳) زمستان ۱۳۹۹، ص ۱۷۴-۱۵۳

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۳/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۱۸

نمود ایدئولوژی در لایه‌های بلاغی و زبانی شعر آیینی معاصر در سه دهه اخیر

جعفر عباسی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

jabbasi@birjand.ac.ir

مرادعلی واعظی*، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

ma.vaezi@birjand.ac.ir

ابراهیم محمدی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

emohammadi@birjand.ac.ir

چکیده

شعر آیینی در دهه‌های اخیر قلمروهای معنایی، تصویری و ساختاری جدیدی را تجربه کرده است. این گونه شعری به‌منزله یک متن ایدئولوژیک، ظرفیت تحقیق و بررسی از این حیث را داراست. پیوند معنادار عناصر شعری با یکدیگر را می‌توان با واکاوی در اجزای زبانی و بلاغی شعر یافت. برخی از متون بافتی ایدئولوژیک دارند و آرمان‌های اجتماعی مذهبی یا فرهنگی گروه خاصی را در خود نهفته دارند. یکی از راه‌های پی‌بردن به این باورهای و آرمان‌های جمعی، تحلیل عناصر زبانی و بلاغی شعر برمبنای اعتقادات و نگرش‌های نویسندگان و شاعران است. این تحقیق که به‌روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه انجام شده است، به این مسئله می‌اندیشد که ایدئولوژی خاص شعر آیینی را چگونه می‌توان با کالبدشکافی زبانی و بلاغی ردیابی کرد؟ به تعبیری دیگر کدام گزاره‌های بلاغی و زبانی بیشتر توانسته‌اند محمل القای اندیشه و نمایش ایدئولوژی خاصی باشند؟ بررسی‌ها نشان می‌دهد از نظرگاه زبانی به ترتیب واژگان نشان‌دار، تأکیدها و تکرارها، وجهیت افعال و بیشترین رابطه را با کلیت متن ایجاد کرده و باعث آفرینش و هدایت حوزه اندیشگانی شعر شده‌اند. از حیث بلاغت نیز استعاره و تلمیح به‌شکل معناداری توانسته‌اند چندین برابر دیگر سازه‌های بلاغی، مواضع ایدئولوژیکی شاعران را نشان دهند.

کلید واژه‌ها: شعر آیینی، سبک، عناصر شعری، مبانی ایدئولوژیک

۱. مقدمه

شعر آیینی از همان ابتدا در کاروان شعر فارسی حضور داشته است، اما شاید حدود ده قرن یا بیشتر جرئت و جسارت تنوع و تحول را نداشته است. بعد از انقلاب تحت تأثیر گفتمان تشیع، رفته‌رفته به یک ایدئولوژی مسلط در شعر معاصر تبدیل شد و به‌ویژه در دو سه دهه اخیر با توجه به فراهم‌بودن زمینه‌های سیاسی و اجتماعی از یک‌سو و از سوی فعالیت‌های مداوم انجمن‌های شعری در دهه‌های قبل‌تر در شکل‌های بیرونی و درونی، صوری و محتوایی گسترده‌تری منحصر به فردی پیدا کرده

* مسؤل مکاتبات

است و به یکی از شاخه‌های قدرتمند و جان‌بخش شعر امروز تبدیل شده است. شعر آیینی در طول قرن‌ها و در گذر از فرازونشیب‌ها صیقل خورده و در گستره ادبیات معاصر با ایجاد فضاهای تازه به کمال رسیده و امروزه افق‌های تازه پیش روی خود گشوده و از منظر شکل و محتوا با نگاه و پرداختی نو عرضه‌گاه سروده‌های زیبا و مانا شده است؛ تاجایی که «گرایش شاعران جوان ایران به شعر آیینی، گرایشی است نیکو و بابرکت و حتی در حدی غیرقابل پیش‌بینی» (کاظمی، ۱۳۸۸: ۵۴).

در این پژوهش به این هدف می‌اندیشیم که ضمن معرفی نمونه‌های امروزی از شعر دینی و آیینی رابطه نهفته بین صورت و محتوای شعر را از طریق بررسی عناصر بلاغی و زبانی تبیین کنیم. بنابراین به این پرسش‌ها پاسخ داده خواهد شد که آیا بین فرم و محتوا در شعر آیینی سه دهه اخیر رابطه معناداری وجود دارد و دیگر اینکه شاعران ایدئولوژی مورد نظر خود را از طریق کدام شاخه‌های زبانی و دستوری و عناصر بلاغی بیان کرده‌اند. در پی پاسخ به این سؤالات کوشش شد ایدئولوژی مسلط بر متن شعر را در دو دسته زبانی و بلاغی تقسیم‌بندی کرد و زیرشاخه‌های هر یک با ذکر نمونه تحلیل شود. در ادامه این نتیجه حاصل می‌شود که عناصر زبانی و بلاغی در شعر آیینی امروز به شدت با اندیشه‌های درون آن گره خورده‌اند. شاعران ایدئولوژی مذهبی و مکتبی خود را در لایه‌های زبانی و تکنیک‌های نحوی چون واژگان نشان‌دار، ترکیب‌ها و ساخت‌های زبانی خاص، نوع وجه افعال، حذف‌ها و حروف اضافه پنهان کرده‌اند. همچنین جهان‌بینی فکری آنها در شگردهای بلاغی چون استعاره، تضمین، تلمیح، نماد و اغراق نمود یافته‌اند و این نوع تکنیک‌های فنی محملی برای انتقال ایدئولوژی مدنظر شاعران هستند.

۱.۱. شعر آیینی

شعر آیینی عنوانی است که در دهه‌های اخیر بر زبان شاعران و پژوهشگران جاری شد؛ همان شعر فراخ‌بال دینی که بسیاری از موضوعات و مفاهیم دینی، محور سرایش این اشعار قرار می‌گیرد. سنگری در تعریف این گونه شعری می‌گوید: «شعر آیینی، به سروده‌هایی اطلاق می‌شود که در آیین‌ها و محافل دینی مانند ولادت‌ها، شهادت‌ها، وفیات و روزها و مناسبت‌های برجسته مذهبی مانند غدیر، بعثت، عرفه و در توصیفی دقیق‌تر در مجالس سوگ و سور مذهبی به کار می‌رود» (سنگری، ۱۳۹۵: ۱۶).

باین‌همه امروزه «شعر آیینی» را «شعر آیینی دینی» می‌دانند و ما نیز برای سهولت و هم‌صدایی، با تسامح این عنوان را می‌پذیریم» (همان: ۱۴). منظور از شعر آیینی در این پژوهش نیز همین تعبیر رایج، یعنی شعری که در راستای تبیین معارف اهل بیت باشد، خواهد بود. اگرچه می‌دانیم شعر آیینی قلمروی وسیع‌تر را دربر می‌گیرد و در تعاریف برخی پژوهشگران به گستردگی آن اشاره شده است. شعر آیینی در طول قرن‌ها شاید شکل یکسان و ثابتی داشته است؛ اما وقتی با زمینه‌های سیاسی و اجتماعی خاصی همراه شده است رسیدن به کمال را بهتر تمرین کرده و تحول و تطور را سریع‌تر پشت سر گذاشته است؛ برای مثال ظرفیت‌های فوق‌العاده‌ای از شعر آیینی هم‌زمان با حکومت‌هایی مثل صفویان که از شاعران مذهبی حمایت می‌کردند بروز و ظهور پیدا کردند. بعد از انقلاب به دلیل فراهم بودن زمینه‌های سیاسی شعر آیینی یک‌دفعه با جهشی فوق‌العاده توانست قلمروهای متنوعی را درنوردد و زبان و اندیشه خود را گسترش دهد. «برخی ظرفیت‌ها، که در گذشته شعری کمتر در شعر آیینی مورد استفاده بوده‌اند، در عصر انقلاب احیا و با نگاه و گاه پرداختی نو عرضه‌گاه سروده‌هایی زیبا و مانا در قلمرو شعر آیینی شدند که قالب‌های خوش‌آهنگ رباعی و دوبیتی از آن جمله‌اند. مجموعه‌های رباعی و دوبیتی که یکسره به موضوعات آیینی اختصاص دارند در این دوره به‌ویژه در دهه هشتاد فراوان است نوآوری در فرم شعر از دیگر خلاقیت‌های شعری در حوزه شعر آیینی است» (سنگری، ۱۳۹۴: ۱۷۸).

از نظرگاه معنایی شعر آیینی معاصر گونه‌های مفهومی زیادی را در خود جای داده است و جهت‌گیری‌های معنایی آن در سه دهه اخیر نسبت به قبل بسیار فراگیر و گسترده‌تر شده است. گاهی هویتی عاشقانه-آیینی پیدا می‌کند و گاهی رویکرد اعتراضی و انتقادی به خود می‌گیرد. دمی فقط به مدح و توصیف می‌پردازد و زمانی هم صدای فراگیر آرمان‌های بشری

می‌شود. به هر روی جغرافیای معنایی شعر آیینی امروزه قابل تأمل است. فرم نیز در شعر آیینی معاصر متحول شده است. «فرم و ساختار (قالب) موضوعات آیینی در سروده‌های کهن، اغلب در چهارچوب مثنوی، قطعه، ترکیب‌بند و ترجیع‌بند می‌باشد و به کمتر سروده‌ای برمی‌خوریم که در قالب غزل باشد. این در حالی است که در شعر معاصر علاوه بر بهره‌مندی شاعران از قالب‌های نو «نیمایی، سپید و...» قالب غزل نیز مفاهیم شعر آیینی فارسی را دربر گرفته است. رباعی، مثنوی و غزل- مثنوی نیز از دیگر قالب‌هایی است که شاعران معاصر در سروده‌های آیینی خود از آن استفاده می‌کنند. عمده‌ترین عامل در بهره‌مندی از قالب‌های یادشده، و به نوعی تنوع قالب در شعر آیینی معاصر، فراهم شدن بستری درخور؛ در جهت به‌کارگیری موضوعات و گاه مفاهیم متنوع در گستره شعر آیینی است» (محدثی خراسانی، ۱۳۷۸: ۴۰).

۱.۲. ایدئولوژی

ایدئولوژی مجموعه‌ای از باورهایی است که در میان یک گروه یا جمع خاصی مشترک است یا در سطحی بالاتر ممکن است مقدس هم شمرده شود. «ایدئولوژی عبارت است از باورهای بنیادین یک گروه و اعضای آن؛ بنابراین با مقولات ادراکی و شناختی افراد مرتبط است و چگونگی تفکر، تکلم و استدلال فرد و گروه را هدایت می‌کند. اعضای یک گروه یا فرقه در مجموعه‌ای از عقاید کلی شریک‌اند و این کلیات، زیربنای نگرش آن‌ها درباره جهان و راهنمای تفسیرشان از وقایع است و انگیزه آداب و رسوم اجتماعی و معنای نشانه‌های آنها را شکل می‌دهد» (فتوحی، ۱۳۹۱: ۳۴۸).

در حقیقت جهان‌بینی خاصی که در شعر مشاهده می‌شود، حاصل نوعی ایدئولوژی است. از ایدئولوژی و ایدئولوژی‌گرایی در شعر هیچ‌گیزی نیست. معادل‌سازی، تعبیرسازی و توصیف‌بندی نمی‌تواند تعریفی از ایدئولوژی ارائه کند. مجموعه بایدها و نبایدها و هر آنچه در سایه این بایدها و نبایدها تعریف شود با ایدئولوژی ارتباط دارد. ایدئولوژی‌گرایی امری مختص شعر و شاعر مذهبی یا غیرمذهبی نیست و ربطی به دینی و یا غیردینی بودن ندارد؛ اما نکته روشن این است که تفاوتی که شعرها را در منش و روش از یکدیگر جدا می‌کند، جنس ایدئولوژی‌هاست و آنچه جنس ایدئولوژی‌ها را تعیین می‌کند، جهان‌آرامی شاعر است. این جهان‌آرامی در قالب انگاره‌هایی سر از دنیای واژگان مختلف درمی‌آورد؛ گاه پوشیده و پنهان و به رمز و اشارت و گاه آشکار و بی‌پرده. نسبت شعر و ایدئولوژی انکارشدنی نیست؛ اما این نکته بسیار واضح است که بسیاری از شاعران پیشرو جهان در جای‌جای این خاک پهناور همه در متعهدبودن مشترک‌اند؛ منتها سمت‌وسوی تعهدها متفاوت است. اگرچه بسیاری از منتقدان می‌خواهند به نفی ارتباط تعهد و ایدئولوژی شعر اصرار بورزند، در هر صورت اگر مقصود از ایدئولوژی مجموعه‌ای از بایدها و نبایدها باشد، نمی‌توان منکر این نکته شد که همه شاعران و هنرمندان چون از دل جامعه برخاسته‌اند- و آن جامعه در چهارسوی خود آموزه‌های خاصی را پیش روی دارد- آنها نیز به آن آموزه‌ها گرایش خاص خواهند داشت. البته که این گرایش‌های ایدئولوژیک و گزاره‌های اندیشگانی به‌خودی‌خود نمی‌توانند باعث ارتقای هنری سطح یک شعر شوند؛ بلکه شاعر باید این بایدها و نبایدها را آنقدر صیقل دهد که شعری راستین خلق شود؛ «چراکه حقیقت این است که شعر تنها یک باید را می‌پذیرد و بس و آن هم این که شعر باید شعر باشد» (رضایی‌نیا، ۱۳۹۸: ۳۲). به بیانی روشن‌تر «ایدئولوژیک‌ترین مفاهیم اگر به شاعرانگی بیان شوند، شعر خواهند بود و برعکس اگر غیرایدئولوژیک‌ترین مضامین و مفاهیم با بیان‌های ضدشعر همراه شوند، از دایره شعر بیرون می‌مانند، به این نکته هیچ ربطی ندارد به اینکه جهان‌نگری و ایدئولوژی شاعر را بپسندیم یا نه» (همان: ۳۲).

۱.۳. روش پژوهش

در این تحقیق که به روش تحلیل محتوا انجام خواهد شد، عناصری که بار ایدئولوژیک و مفهومی برای متن دارند، بررسی و تحلیل خواهند شد. با تأمل و بررسی به این نتیجه رسیدیم که می‌توانیم از یکی از لایه‌های سبکی یعنی لایه ایدئولوژیک تا حدود زیادی برای دسته‌بندی و تحلیل کمک بگیریم ناگفته پیداست که هدف ما سبک‌شناسی نیست؛ چراکه خود واقفیم اولاً

برای روشن شدن خصیصه‌های سبکی دوره یا شاعری خاص باید جامعه آماری محدودتری را تعریف کنیم و قلمروهای زبانی، ادبی و فکری را به روش منسجم و هدفمند دنبال کنیم، فقط رابطه معنادار عناصر زبانی، نحوی و بلاغی در ارتباط با شبکه مفهومی را مدنظر داریم؛ پس هدف این است که نوع اندیشه و ایدئولوژی را در دل عناصر زبانی، نحوی، بلاغی نشان دهیم. مجموعه اشعار آیینی سعید بیابانکی، حمیدرضا برقی، محمدجواد شرافت، مهدی جهاندار، اعظم سعادت‌مند، عباس احمدی، سیده تکتم حسینی، مهدی زارعی، محمدحسین ملکیان، مجموعه گزینش شده اشعار انتظار با عنوان *آملنت* (۱۳۹۸) تدوین حسن بیاتانی و همچنین «تارنمای اینترنتی آیات غمزه» به عنوان جامعه آماری این پژوهش خواهند بود. ملاک انتخاب اشعار این شاعران و همچنین اشعار پایگاه اینترنتی مذکور، بالابودن سطح نسبی کیفیت اشعار این شاعران از حیث فنی و محتوایی و مقبولیت نسبی در بین مخاطبان بوده است.

۱.۴. پیشینه پژوهش

ازجمله پژوهش‌هایی که به بررسی ایدئولوژی در شعر معاصر پرداخته‌اند، می‌توان به پژوهش‌هایی زیر اشاره کرد: خوانش شعر شفيعی کلکنی در دهه ۵۰ براساس نظریه ایدئولوژی آلتوسر چاپ شده در فصلنامه شعرپژوهی شیراز (۱۳۹۵)؛ کارکرد لایه ایدئولوژیک در برجسته‌سازی سبکی غزل اجتماعی معاصر نوشته علوی مقدم (۱۳۹۸)، بررسی و مقایسه تطبیقی لایه‌های ایدئولوژی اشعار فرخی یزدی و عارف قزوینی (۱۳۹۷) از فضل‌الله رضایی اردانی؛ کارکرد ایدئولوژی در لایه‌های سبکی *داستان حسنگ وزیر* (۱۳۹۴) حسن دلبری، تحلیل سطح بلاغی و ایدئولوژیک *زبان در رمان‌های پسامدرن ایرانی* (رحیم‌بیک و همکاران، ۱۳۹۴). تحلیل *گفت‌مان انتقادی تلمیح و ایدئولوژی با تأکید بر اشعار شاملو* (۱۳۹۶) نوشته سینا جهان‌دیده.

به نظر می‌رسد تحقیقی خاص در این حوزه انجام نشده است؛ تنها مقاله‌ای با عنوان *بررسی لایه ایدئولوژیک سبک در غزل انتظار معاصر*، با تکیه بر *واژه‌های نشان‌دار* (دلبری، ۱۳۹۳) است که اندیشه و ایدئولوژی را فقط در غزل انتظار و آن‌هم در سطح واژگان بررسی کرده است. شاید پژوهش‌هایی به سبک‌شناسی این نوع شعر پرداخته‌اند؛ اما همان‌گونه که گفته شد مبنای این تحقیق سبک‌شناسی نیست، بلکه می‌خواهد رابطه ایدئولوژی در نقش اندیشه و عناصر شعری را به عنوان فرم بررسی کند که در نوع خود متفاوت خواهد بود.

۲. بحث و بررسی

۲.۱. زبان و ایدئولوژی در شعر آیینی

شبکه مفهومی برآیند صورت و محتواست؛ یعنی رابطه معنادار عناصر بیرونی و درونی شعر، انسجام مفهومی و معنایی و پیوندی همه‌جانبه بین اجزا و عناصر شعر که آن را به صورت یک کل واحد درمی‌آورد. در ساخت شبکه مفهومی و شاکله معنایی یک اثر، عناصر معنوی مختلفی نقش ایفا می‌کنند. این عناصر هرچند در ظاهر و صورت شعر ممکن است دیده نشوند، با نگاهی دقیق شاید بتوان گفت این عناصر نقش خود را به صورت بازیگرانی در پشت صحنه شعر ایفا می‌کنند. یکی از مؤلفه‌های مؤثر در تأثیرگذاری شعر، زبان شعر است که باعث انسجام مفهومی و فضا‌سازی معنایی در شعر می‌شود. پیوند میان عناصر معنوی شعر زوایای بیشتری را از کلیت و فضای شعر در اختیار مخاطب قرار می‌دهد. در این بخش عناصر زبانی که نقش مهمی در نمود ایدئولوژی دارند، واکاوی و تحلیل خواهند شد.

۲.۱.۱. واژگان نشان‌دار و بی‌نشان

هر واژه با طیفی از معنا در دست صاحب اثر است که گسترده‌تر شدن معانی آن امکانی برای برقراری شبکه‌های معنا و تصویر در اختیار شاعر قرار می‌دهد و ظرفیت‌های گوناگون معنایی را با تمرکز بر زایش‌های زبانی به شیوه‌های بیانی ایجاد می‌کند. یکی از برجسته‌ترین عناصر شعر که در حقیقت ابزار و مواد اولیه شبکه مفهومی است و در زنجیره سخن کلام را به

جنبش و تکاپو درمی‌آورد، واژگان است. واژه‌ها در دست شاعری رشته‌ای از مفاهیم را به ذهن تداعی می‌کند و در دست شاعری دیگر همین واژه‌ها فقط حالات روحی و شخصی او را به نمایش می‌گذارند. به عقیده بسیاری از پژوهشگران به‌گزینی واژگان در شعر، عنصری کلیدی در شکل‌دهی محتوا به حساب می‌آید. حقیقت نیز همین است که واژگان در معماری ساختمان شعر نقش‌های مختلفی را عهده‌دار هستند. گاهی واژه‌ها به دلیل تکرار کارآیی هنری خود را از دست می‌دهند و اصطلاحاً بی‌جان می‌شوند. گاهی همین واژه‌ها در بافت معنایی خاصی برجسته می‌شوند و رمزهای خاصی از گروه یا مکتب فکری را به ذهن متبادر می‌کنند. شعری که رنگ‌وبوی عقیدتی داشته باشد، واژه‌هایش در قالب گفتمان مذهبی خاصی معنا پیدا می‌کنند و از نو متولد می‌شوند:

ماه می‌تابد از خم کوچه، چهره‌ای دائم‌الوضو دارد

پینه بر دست‌هاش و نعلینش اثر وصله و رفو دارد

ضربان صدای او جاریست: با بیتیمی به خنده مشغول است

سر تقسیم سهم بیت‌المال با صحابه بگو مگو دارد

باز امروز بغض نخلستان تا به سرحد انفجار رسید

باز امشب به استناد کمیل، ماه با چاه گفتگو دارد

کاه‌گل‌های کوچه مرطوبند اشک دیوار را در آورده است

ناله خانم جوانی که هرچه دارد علی(ع) از او دارد

گرچه در بند غربت، از این شیر، گرگ‌های مدینه می‌ترسند

ذوالفقارش هنوز بران است شور " حَتَّى تُقَاتِلُوا" دارد

حب مولا نتیجه سحر است، باش تا صبح دولتش بدمد

آن صنوبر دلی که می‌باید پیش او سرو، سر فرود آرد

چارده قرن بعد خیلی‌ها دم از او می‌زنند اما مرد

همچنان خار بر دو چشمش هست، همچنان تیغ در گلو دارد

(احمدی، ۱۳۸۸: ۳۱)

چنانکه مشاهده می‌شود بسامد واژگان نشان‌دار در پیکره غزل مذکور و کارکردهای هنری آن تحت تأثیر تفکر اعتقادی خاص شاعر است. واژگانی که جدای از زنجیره کلام ممکن است جلوه ایدئولوژیکی نداشته باشند، اما در چیدمان غزل ما را به دلالت‌های معنایی تازه‌تری هدایت می‌کنند. تمام واژگان مشخص شده درحقیقت کمک کرده‌اند که شعر به یک نظام خاص یعنی دین و سپس به یک باورخاص‌تر یعنی ولایت تعلق بگیرد و حامل ایدئولوژی مورد نظر شاعر یعنی اعتقاد به گفتمان خاص امامت و باورداشت وقایع زندگانی امام علی (ع) به عنوان نقش اول این ایدئولوژی باشد.

زنجیره واژگان در شعر زیر را نیز می‌توانیم در راستای آشکارکردن وجهی از ایدئولوژی شاعر تحلیل کنیم.

تا فاطمه زنده است علی خانه‌نشین نیست

افلاک در افلاک تو را جایگزین نیست

جز پینه چون زانوی اشتر به جبین نیست

کردند بهانه که چنان است و چنین نیست

پیداست که دعوا سر یک تگه زمین نیست

در شهر اگر هیچ کسی را غم دین نیست

ای دست پرازپینه ز چرخاندن دستاس

در کوچه‌ی مسجد تو زمین خوردی و در ما

انصار هم از خطبه تو شرم نکردند

غصب فدک این بود که نام تو نباشد

کو چادر خاکی شده کو دامن مولا
جایی که علی هست معاویه چه کاره است
ای کاش که خود را برسانم به رکوعش

تا کی بزنم چنگ به حبلی که متین نیست
قرآن سر نیزه که قرآن مبین نیست
زیرا که به جز نام تو اش نقش نگین نیست
(جهاندار، ۱۳۹۶: ۱۹)

مجموعه واژه‌های مشخص شده، دغدغه فکری و جهان ذهنی شاعر را برای ما ترسیم می‌کند و بیانگر تلقی ویژه شاعر و تحلیل او از یک ماجرای تاریخی - مذهبی است. دنیای این واژگان حوزه فرهنگی خاصی را باز می‌تاباند. این غزل آکنده از تلمیحات، اشارات و کنایه‌های باورمند است. گفتمان انتقادی فاطمه زهرا - سلام الله - در لایه‌های زبانی شعر راه یافته است. جامعه پس از پیامبر و اتفاقات آن، شالوده محتوایی و اساس غزل مهدی جهاندار را تشکیل داده است. شعر علاوه بر تحریک عواطف و احساسات پیروان مکتب خاصی، ساختار حکومتی مسلط بر جامعه آن روز را زیر سؤال برده و بر آن خط بطلان می‌کشد. واژگانی چون غصب، فدک، خانه نشین و... موضع شاعر را نسبت به مشروعیت حقوق اهل بیت روشن می‌کند و با احضار مقطعی از تاریخ، چهره‌ها و نحله‌های انحرافی را در بافت زبانی شعرش به چالش می‌کشد. با مرور نمونه‌های ذکر شده دیدیم که «انگاره‌های حاکم بر تفکر شخصی شاعر، افزون بر تأثیر در لایه محتوایی غزل، در لایه‌های صوری و به اصطلاح فرم شعر او نیز مؤثر است. یعنی «ایدئولوژی نه تنها چه گفتن ما را تحت کنترل دارد، بلکه چگونه گفتن ما را نیز سازماندهی می‌کند» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۴۵) و با نظام واژگانی مشخصی که مربوط به نوع ایدئولوژی است، ساختار فکری سراینده را ترسیم می‌کند. به نظر می‌رسد که در شعر آیینی امروز آرمان‌های مذهبی و تعهدات دینی نسبت به گذشته، خود را بیشتر در لایه واژگان آشکار کرده است. شاید هم سویی انقلاب اسلامی به عنوان عامل سیاسی - اجتماعی با باورهای اعتقادی دلیل روشن آشکار شدن ایدئولوژی در واژه‌ها باشد. این در صورتی است که وقتی در برخی از آثاری که به اصطلاح در راستای شعر مذهبی تعریف شده‌اند دقت می‌کنیم، می‌بینیم نظام واژگانی هیچ رمزگان خاصی را القا نمی‌کند. شعر زیر از نمونه اشعاری است که در دیوان ملک الشعرای بهار و با عنوان در مدح حضرت زهرا به چاپ رسیده است؛ اما اگر سرتاپای شعر را که مرور کنیم به جز بیتی که صراحتاً کلمه فاطمه در آن قید شده است، حتی یک واژه نشان‌دار ایدئولوژی مذهبی نیست. بیش از دوازده بیت از این شعر هفده بیتی با نمادهایی کاملاً عاشقانه بیان شده است و هیچ‌گونه تفاوتی با اشعاری ندارد که شاعران در عشق معشوقان زمینی سر می‌دهند. در واقع در این شعر گفتمان مسلطی یافته نمی‌شود. مرور این شعر و مقایسه آن با نمونه‌های بالا می‌تواند میزان اهمیت واژه‌های نشان‌دار، در بازتاب اندیشه را در شعر آیینی امروز بیشتر آشکار کند:

ای زده زنار بر مشک به رخسار
زلف نگونسار کرده‌ای و نلدانی
روی تو تابنده ماه بر زبر سرو
چشم تو ترکی و کشوریش مسخر
ریحان داری دمیده بر گل نسرين

جز تو که بر مه ز مشک برزده زنار
کو دل خلقی ز خویش کرده نگونسار
موی تو تابنده مشک از بر گلنار
زلف تو دامی و عالمیش گرفتار
مرجان داری نهاده بر در شهوار
(بهار، ۱۳۹۶: ۳۲)

باید بدانیم که معرفت دینی و باورهای اعتقادی به عنوان یک گفتمان، نشانه‌های زبانی خاص خود را لازم دارند. البته ممکن است گمان شود که این نشانه‌ها نمی‌توانند در طول تاریخ تفاوت داشته باشند و به مرور زمان کهنه می‌شوند؛ اما «شاعر حقیقی با ذوب کردن تصاویر قبلی و موتیف‌های قبلی آنها را با زبان شعر خود زنده می‌کند و با رفتاری که با ساختارهای نحوی زبان می‌کند، سبب می‌شود که کلماتی که حالت مرده دارند و در زبان روزمره به کار می‌روند و هرگز کسی در بافت زبان روزمره به آنها توجه جمال‌شناسیک ندارد، یکباره زنده می‌شوند و در رستاخیز حاصل از خلاقیت هنری وجه

جمال‌شناسانه‌ی خود را به ما می‌نمایاند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۶۲). و ما همان سرمایه‌های اندیشگانی را در زبان و بیانی نیرومندتر می‌بینیم.

تقابل معنایی: گاهی واژه‌هایی که شاعر برای کلام خود انتخاب می‌کند، علاوه بر نقش فضاسازی و هندسه‌آفرینی در کلام به صورت‌هایی دقیق‌تر و عمیق‌تر خلق تناسبات و تداعی‌های چندوجهی را به‌ویژه در عرصه معنا مدنظر قرار می‌دهد و منجر به ایجاد شبکه‌ای از تضاد، تقابل‌ها، ابهام‌ها، ابهام‌ها و دلالت‌های معنی چندگانه در بافت کلام می‌شود. این روش به هندسه و هماهنگی درونی اجزای شعر کمکی دوچندان می‌کند. تضاد واژگانی نمایشی از تضاد اندیشه‌هاست. در شعر زیر مناسبات تنگاتنگ واژگان باعث شده که با یک مجموعه کاملی مواجه باشیم، مجموعه‌ای از اجزای مختلف که به‌شکل یک شبکه با یکدیگر دادوستد دارند، دادوستدی که همراه با تازگی و نوآوری زبانی است و شاعر بین عناصر مختلف ارتباط معنایی برقرار کرده است؛ چنانکه در پایان می‌توان به یک شاکله مفهومی معینی دست یافت.

ای آن که چشم‌های تو آیات رحمتند	آینه‌ها برای تو اسباب زحمتند
آن چشم‌های پاک، در این برزخ دروغ	آینه تمام‌نمای صد اقتند
این مردم سیاه در آن خانه سفید	تلفیق ماهرانه‌ای از نور و ظلمتند
آن چشم‌های مست به اندازه هوشیار	در روزگار ظلم، نماد عدالتند
خاموش و روشنند میان نبود و بود	روشن‌ترین دلیل حضورند و غیبتند

(بیابانکی، ۱۳۸۹: ۴۱)

تقابل زیربنای بسیاری از ابیات، اشعار است که در شبکه مفهومی به عنوان یک عنصر معنابخش قابل تحلیل و بررسی است. تقابل هرچند به‌گونه‌ای با تضاد همراه است، باعث پریشان‌گویی نمی‌شود؛ به‌خصوص آنکه در راستای مفهوم و ارتباط با زنجیره مفهومی شعر حرکت کند. پاره‌های دوسوی تقابل در شعر آیینی به مفهومی‌تر شدن فضای شعر کمکی شایانی کرده‌اند. دامنه وسیع تقابل‌ها که به‌صورت شبکه‌ای متمرکز با بار مفهومی خاص در شعر آیینی معاصر دیده می‌شوند، ابعاد متنوع و متفاوتی به خود گرفته است. تقابل واژگان را در غزل بالا می‌توان در راستای باور شاعر بر دو گانگی ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها و رودرویی عدالت‌خواهی و ستمگری، پیروزی و شکست و درنهایت تقابل همیشگی دو جبهه حق و باطل تبیین کرد.

از حیث ادبی نیز توجه شاعر به روابط بین کلمات و تشکیل شبکه واژگانی مستحکم، باعث زیبایی و چندلایگی اثر شده و یکی از نقاط قوت متن است تا جهان ذهنی شاعر را تقویت کند و ضمن درهم‌تنیدگی عناصر مختلف نشان‌دهنده انسجام ذهنی شاعر باشد. مناسبات معنوی و مفهومی واژگان بی‌تردید به زیبایی صورت و سیرت شعر می‌انجامد. البته باید به این نکته توجه داشت که در دام زنجیره واژگانی نامناسب نیفتاد؛ چراکه گاهی شبکه واژگانی باعث حرکت شعر به سمت و سوی خاصی می‌شود که به محدود شدن دایره معنا می‌انجامد. وجوه شاعرانه ربط‌های معنایی در نمونه اشعار بالا توانسته است به شکلی قوی‌تر نظرگاه اندیشگانی شاعر را القا کند.

۲.۱.۲. تکرارها و تأکیدها

برجسته‌سازی از طریق تکرار را می‌توان یکی دیگر از اشکال نمایش ایدئولوژی در شبکه مفهومی شعر آیینی دانست. تکرارها بیانگر نگرش‌های خاصی و رساننده اهمیت نوعی از اندیشه است. وقتی واژگان و مفاهیمی با فواصل معین در طول شعر تکرار می‌شود، نوعی انسجام در شبکه مفهومی به وجود می‌آورد و باعث می‌شود مفاهیم مانند خونی در پیکر اثر به گردش درآیند. تکرارهای محتوایی در لایه‌های عمیق‌تر شعر انجام می‌گیرد و ناظر به تأکید بر مفهوم مدنظر شاعر است که در قالب واژگان گوناگون ظاهر می‌شود.

تکرار با تأکید بر حالت، مفهوم یا احساس خاصی می‌تواند بخشی از دغدغه شاعر را عینیت بخشد. گونه‌های مختلف

تکرار در شعر آیینی هست. جدای از ردیف یا قافیه، جناس، طرد و عکس - که از نوع تکرار لفظی هستند و به‌طور کلی در شعر نقش انسجام زبانی و موسیقایی دارند - گاهی تکرار در دایره شعر کاملاً در خدمت معنا و اندیشه قرار می‌گیرد؛ مثلاً در بیت زیر از یک شعر مهدوی، شاعر به گونه‌ای ساده و در عین حال خلاقانه مفهوم مدنظر خود را به مخاطب انتقال می‌دهد. شاعر دوری و فراق منجی آخرالزمان را این‌گونه توصیف کرده است که احساس سردی و تنهایی فصل زمستان را با تکرار کلمه‌ی زمستان برساند. ناگفته نماند چهاربار تکرار، چهار فصل سال را نیز در ذهن تداعی می‌کند:

تمام چهار فصل عمر ما یک مصرع خشک است
زمستان‌ها زمستان‌ها زمستان‌ها زمستان‌ها
(عباسی به نقل از بیاتانی، ۱۳۹۸: ۱۴۵)

تکرارهای معنادار و انگیزاننده در واقع نموداری از باورها و عادات جمعی است. «بدیهی است که خاستگاه بن‌مایه‌ها یک حساسیت ذهنی و وضعیت‌شناختی است که تکرار آن نشان می‌دهد این وضعیت بر فرایند تولید متن مسلط بوده است؛ از این‌رو در بسیاری از عناصر سبک‌ساز متن تأثیر گذاشته و در گزینش عناصر زبانی و محتوایی و تخیلی مؤثر بوده است» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۳۹).

سکوت عین سکوت است، بی‌همانند است	که پیشوند ندارد، بدون پسوند است
زبان رسمی اهل طریقت است سکوت	سکوت حرف کمی نیست، عین سوگند است
زمین یخ‌زده را گرم می‌کنند آرام	سکوت، معجزه آفتاب تابنده است
سکوت پاسخ دندان‌شکن تری دارد	سکوت مغلطه‌ها را جواب کوبنده است
سکوت ناله و نفرین، سکوت دشنام است	سکوت پند و نصیحت، سکوت لبخند است
سکوت کرد علی سال‌های پی در پی	همان علی که در قلعه را ز جا کنده است
علی به واقع جنگید با زبان سکوت	که ذوالفقاز علی در نیام برنده است
از آن سکوت چه باید نوشت؟ حیرانم!	از آن سکوت که لحظه به لحظه اش پند است
از آن سکوت که در عصر خود نمی‌گنجد	از آن سکوت که ماضی و حال و آینده است
از آن سکوت که نامش عقب نشینی نیست	از آن سکوت که هنگام جنگ ترفند است

(برقی، ۱۳۹۳: ۱۹)

نگرش و دیدگاه نویسنده درباره موضوع خاص خود را در تکرار یک مفهوم نشان می‌دهد. در نمونه بالا تکرار واژه‌ای را شاهد هستیم که هسته مرکزی محتوای شعر بر آن تکیه دارد؛ واژه سکوت. دیدگاه اعتقادی شاعر با تکیه بر یک کلیدواژه در گفتمان خلافت حضرت علی (علیه السلام) و سکوت تاریخی و سیاست‌مداران ایشان در قبال وقایع سیاسی عصر خود نمایانده شده است. همین واژه ممکن است در بافت کلامی شعر دیگری حامل هیچ‌گونه اندیشه‌ای نباشد و با لفظ خویش در معنا برابری کند و از معنابخشی در حد یک واژه فراتر نرود؛ مثلاً در این بیت:

هر روز در سکوت خیابان دوردست
روی ردیف نازکی از سیم می‌نشست
(بیاتانی، ۱۳۹۸: ۸۷)

۲.۱.۳. وجهیت

وجهیت باید‌ها و نبایدهای رخدادها را بیان می‌کند؛ «صورت و جنبه‌هایی از آن است که بر اخبار احتمال امر، آرزو، تمنا، تأکید، امید و برخی امور دیگر دلالت می‌کند» (فرشیدورد، ۱۳۸۵: ۳۴۱). وجوه افعال در واقع تلقی شاعر را از محتوای جمله‌ها نشان می‌دهند. «از طریق بررسی وجهیت، میزان پابندی متن به عقاید و ایدئولوژی‌ها را می‌توان سنجید. ذهنیت تعهدات و دیدگاه‌های نویسنده در عناصر وجه‌ساز پوشیده و پنهان عمل می‌کند. وقتی وجهیت در کلام منعکس می‌شود، مخاطب احساس می‌کند صدایی او را مورد خطاب قرار داده که در خود احساسات نیازها نگرانی‌ها و باورهای انسانی را حمل می‌کند» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۶۸).

از جمله وجوه فعلی که در شعر انتظار بسامد فراوانی دارد وجه اخباری و التزامی است. البته هریک برای مقصودی خاص. وجه التزامی بیشتر نمایانگر افسوس و تحسّر شاعران از غیبت امام است و وجه اخباری که وجه غالب اشعار در دهه‌های هشتاد و نود است، حاکی از امید به قطعیت اتفاقی چون ظهور است. در واقع وقوع قطعی یک رخداد که از باور مذهبی شاعر یعنی گفتمان انتظار منجی نشئت می‌گیرد، جهت‌گیری به سمت وجه اخباری را افزایش داده است:

اگر چه زود؛ می‌آید، اگر چه دیر؛ می‌آید سوار سبزپوش ما به هر تقدیر می‌آید
همان خورشید موعودی که در روز طلوع او حدیث صبح صادق می‌شود تفسیر، می‌آید
(شرافت، ۱۳۸۹: ۵۲)

قطعیت این باور مذهبی که برخاسته از گفتمان مهدویت و انتظار موعود آخرالزمان است، در بسیاری از افعال خبری بروز کرده است:

فروغ‌بخش شب انتظار آمدنی است رفیق، آمدنی، غمگسار آمدنی است
به خاکِ کوچه دیدار آب می‌پاشند بخوان ترانه، بزن تار؛ یار آمدنی است
بین چگونه قناری ز شوق می‌لرزد مترس از شب یلدا، بهار آمدنی است
صدای شیهه اسب ظهور می‌آید خبر دهید به یاران: سوار آمدنی است
(بیاتانی، ۱۳۹۸: ۱۱۱)

ناگفته پیداست که نمونه‌های زیادی در اشعار شاعران به چشم می‌خورد که حاصل این نوع نگاه است و البته نتیجه‌گیری و قضاوت ما بر مبنای همان نمونه‌های زیاد است. کتاب *آمدنت* (۱۳۹۸) مجموعه کامل و جامعی است که بیش از دویست قطعه شعر ناب و منسجم انتظار را با رویکردهای مختلف دربر گرفته است.

۲.۱. حذف‌های دستوری

یکی دیگر از مقوله‌های زبانی که نقش مؤثری در ایجاد و ساخت زبان و کیفیت انتقال معنا دارد، حذف از کلام است. اگر ادبیات نمایش هنری زبان باشد که بخواهد از همه ظرفیت‌ها بهره‌برداری کند، باید به اهمیت القائات اندیشگانی و ایدئولوژیکی ساخت‌های دستوری نیز واقف باشیم:

تو آسمان و زمینی، تو نور و باران، تو... چه قدر از تو نشان هست و چشم ما بسته‌ست
(همان، ۱۳۹۸: ۵۶)

آنچه در جایگاه حذف در این نمونه‌ها معمولاً باعث تولید محتوا می‌شود، مقوله سطح معرفتی امامت است؛ یعنی شاعر می‌خواهد بگوید قدرت درک جایگاه امامت را ندارد و این ناشناختگی و درماندگی از توصیف را با نقطه‌چین‌های معنادار نشان می‌دهد.

صبح زود است و خانه‌ها آرام، کوچه لبریز عطر یاسی که...

ریخت از روی چادری خاکی، چادر ماه ناشناسی که...

گوش سنگین شهر را پر کرد، غرق «الهکم التکاتر» کرد

پرده از روی خواب‌ها برداشت، «قل اعوذ برب ناسی» که...

ریشه مهر و ماه را خشکاند، پایه‌های بهشت را لرزاند

رفت تا خلوت در و دیوار، در و دیوار بی‌حواسی که...

(محمدزاده، ۱۳۹۱: ۴۷)

شاید استفاده از این ظرفیت زبانی در شعر فاطمی بالا تا حدودی موفقیت‌آمیز بوده است. به‌ویژه که در نهایت شعر، شاعر نمی‌خواهد روضه باز بخواند و مخاطب خود را در فضای حیرت‌آوری به تأمل وادارد؛ بنابراین می‌گوید در و دیوار بی‌حواسی که تا خواننده را به گذرگاهی از تاریخ ببرد و همانجا بی آنکه کلمه‌ای بگوید همه وقایع را برای او مجسم سازد.

۲.۱.۵. شکسته‌نویسی

ساختار نحوی عرصه حضور ایدئولوژی در شکل‌های مختلف واژگانی است که می‌تواند حامل تفکرات و ایدئولوژی خاصی باشد. شیوه‌های نوشتاری علاوه بر رسالت هنری محمل‌انگاره‌های فکری و عقیدتی نیز هستند. «کاربرد زبان در پیوند با بافت واژگانی آن در شعر یکی از عناصر کلیدی برای ساختار آن است. شکل‌دهی محتوا و ارائه آن در یک شکل معین، به‌خاطر تأثیرگذاری ژرف در ذهن مخاطب به‌وسیله زبان صورت می‌گیرد» (ثمره، ۱۳۸۶: ۲۲). با تحلیل شیوه ساختمان نوشتار نیز می‌توان به نگاه نویسنده پی‌برد. نحوه چینش اجزای زبانی در شعر زیر از رازی پرده برمی‌دارد:

چرا این خطوط، این حروف الفبا شکسته؟

چرا «ز»

چرا «ه»

چرا «ر»

چرا «ا»

شکسته؟

چرا حرف در حرف هر واژه می‌پیچید از درد؟

مگر ضربه‌ای سخت پهلویشان را شکسته؟

در این شعر، آینه‌ای بوده قبل از سرودن

که افتاده و زیر پاهای دنیا شکسته

بگو ناخدایان بر این موج کشتی نرانند

که صد کشتی نوح هرشب در اینجا شکسته

(زارعی، ۱۳۹۲: ۶۳)

شاعر یکی از اعتقادات مورد نظر خود و قشر مذهبی هم‌فکر خود را با استفاده از ساختار نحوی جمله برجسته‌تر بیان کرده است. ماجرای شهادت حضرت زهرا و وقایع مربوط به آن موضع و موضوع شعر است. ردیف «شکسته» بار ایدئولوژیکی مطابق با واقعیت را به‌خوبی منتقل می‌کند. شکسته نوشتن کلمه «زهرا» نیز به‌خوبی فضای تاریخی آن را ترسیم کرده است.

۲.۱.۶. ساخت‌های زبانی

صورت‌های زبانی بدون ترکیب قابلیت انتقال مفاهیم خاصی را ندارند و در همنشینی با اجزای دیگر منجر به تولید اندیشه و چه بسا پیدایش سبک فردی می‌شوند و برخی از مؤلفه‌های نحوی در یک اثر ادبی می‌توانند کارکردهای معنایی خاصی بگیرند و شبکه‌ای از مفاهیم را به پیکره اثر ادبی تزریق کنند. «ساختارهای نحوی در سخن ایدئولوژیک اهمیت خاصی دارند. ایدئولوژی خود را بر روابط نحوی کلمات تحمیل می‌کند و نوع خاصی از گرامر را نیز برمی‌گزیند. البته این تحمیل صریح و آشکار نیست» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۶۰). برای مثال وقتی کسی با واژه‌های پرسشی سؤالی را مطرح می‌کند، نوع واژگان سؤالی می‌تواند بیانگر مفهوم یا اندیشه یا در سطحی بالاتر ایدئولوژی خاصی باشد. یکی از مواردی که باعث مفهوم‌سازی در متن می‌شود و گفتمان‌های ایدئولوژیکی خاصی را منعکس می‌کند، **ترکیب‌سازی** است. ترکیب‌هایی که در شعر آیینی کاربرد فراوانی دارد:

مادر سرچشمه‌های یازده‌گانه / مرز کبودی‌های / آسمانی‌ترین صدا / حیدرانه / کبود بازویت / کرامت سرخ / شوق شریف / روح‌الامین روشن غار حرا / دختر گل و ریحان و روشنی / تشرّف سیب / کوثر کثیر / مسافر شبگیریه بقیع / آیینۀ سبز خدا - تصویر / ای آیه مظلوم / ای قاف شکیبایی / شهید تهمت و غربت / ای صلح طوفانی / صبورزاده‌ترین دل و... (بیاتانی، ۱۳۹۸: ۱۱ و ۵۴)، (و نیز نک. بیابانکی، ۱۳۷۶: ۲۶، ۶۹، ۷۸ و محمدزاده، ۱۳۹۰، ۳۸، ۱۱، ۲۰).

۲.۲. بلاغت و ایدئولوژی

سطح بلاغی همیشه حالت یکسان ندارد؛ گاهی فقط در حد شگردهای بلاغی و تمهیدات خلاقانه شاعر برای تصویرسازی است، اما گاهی در فرایند خوانش و تحلیل متن بازشناسی سطح بلاغت برای پی‌بردن به سرشت محتوایی و اندیشگانی کلام ضروری می‌نماید؛ چراکه همین شگردهای بلاغی در برخی از آثار به زیبایی نوع نگرش شاعر را بازتاب دادند. گاهی این صورت‌های بلاغی فقط حالت تزئینی دارند؛ نمونه برجسته آنها بسیاری از اشعار عاشقانه شعر فارسی است؛ اما گاهی نیز از یک نظم فیزیکی فراتر می‌رود و حالتی معنابخش به خود می‌گیرد و در شبکه مفهومی شهر نقش ایدئولوژیکی ایفا می‌کند. ناگفته نماند که کیفیت ادبی صناعات بلاغی در بنانهادن و شکل‌بخشیدن به اندیشگانی خاص حائز اهمیت است.

«بلاغت بیش از آنکه به بازنمایی چه چیز پردازد، به این توجه دارد که امور چگونه بازنمایی می‌شوند. اگر ایدئولوژی را محتوا بدانیم، صناعات بلاغی غالباً تابعی از محتوای متن هستند؛ اما همین صناعات با آنکه تابعند عمیقاً در شکل‌دادن به واقعیات دخالت دارند» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۶۲).

۲.۲.۱. استعاره

یکی از نظام‌های بلاغی که رمزگان ویژه‌ای را تولید می‌کند و نشانگر گفتمانی خاص است، استعاره است. «استعاره‌های یک گفتمان ایدئولوژیکی، از یک سو از دل ایدئولوژی زاده می‌شوند و از سویی دیگر به همان ایدئولوژی شکل می‌دهند؛ یعنی نخست جهان‌شناسی فرد در درون محیط ایدئولوژیکی شکل می‌گیرد. آن‌گاه او برای مفهوم‌سازی آن ایدئولوژی طرح‌واره‌هایی در ذهن می‌سازد» (همان: ۳۶۵)؛ مثلاً ابر در متون کهن ممکن است معنای استعاری خاصی داشته باشد که در شعر آیینی بنا به ایدئولوژی که دنبال می‌کند، با طرزی شاعرانه بازتولید شده و دربردارنده معانی متفاوتی است. استعاره‌های ایدئولوژیکی شعر آیینی از نوع استعاره‌های غیرشخصی به شمار می‌آیند؛ چونکه برآمده از اعتقاد جمعی و گروهی هستند و جهان‌بینی گروهی خاص را بیان می‌کنند.

باتوجه به اینکه استعاره قدرت برانگیختگی زیادی برای مخاطب دارد و سوی پوشیده‌گویی و کتمان‌کنندگی آن تأویل‌بردار و تفسیرپذیر است، آموزه‌های ایدئولوژیکی را می‌تواند در خود حمل کند. استعاره‌های شعر آیینی امروز برخاسته از نظام اعتقادی و گفتمان دینی شاعران مورد نظر است. درواقع نمی‌خواهیم بگوییم این نوع استعاره‌ها از تازگی و نوآوری خبر می‌دهند؛ بلکه می‌گوییم تکرار نوع خاصی از استعاره‌ها در زبان شعر بسیاری از شاعران آیینی به وجهی نشانگر الگوهای اعتقادی جمعی و گروهی است. «استعاره‌ها در تناسب با ایدئولوژی دو گونه‌اند: یک گونه استعاره‌های گره‌خورده با عقاید گروه هستند که ریشه در حافظه جمعی دارند؛ گونه‌ای دیگر استعاره‌های شخصی‌اند که برآمده از حافظه فردی و کوتاه مدت‌اند. در گفتمان دینی استعاره‌ها شخصی نیستند، بلکه با باورهای جمعی مرتبط هستند» (همان، ۱۳۹۰، ۳۶۶).

۲.۱.۲.۲. استعاره خورشید

یکی از واژه‌هایی که در بیانی استعاری بیانگر نگرش و طرز تفکر خاصی است، خورشید و شبکه معنایی همراه آن چون ماه، آفتاب و ستارگان هستند که در شعر آیینی غالباً در جایگاه استعاری امام یا پیشوای دینی نشسته‌اند. کاربرد این نوع استعاره به دلیل ماهیت روشنگری و نوربخشی واژه خورشید و آفتاب برخاسته از فرامتنی ادبی است که نشان‌دهنده ایدئولوژی «هدایتگری امام و رهبر دینی است»؛ این حجم از کاربرد استعاره‌ای خاص در متون خنثی نمی‌تواند حضور داشته باشد.

پرواز آسمانی او را ملک نداشت
خورشید و ماه را به زمینی فروختند
ماهی که در اطاعت خورشید شک نداشت
ای کاش خاک تیره یثرب فدک نداشت
(مهدی نژاد، به نقل از بیاناتی، ۱۳۹۸: ۸۵)

از آنجاکه نگرش و ذهنیت فردی هر شاعر در فراهم کردن تشبیهات و سطوح بلاغی خاص تأثیر می‌گذارد، بسیاری از صور بلاغی در شعر آیینی نگرگاه مسلط شاعر بر متن را نشان می‌دهند؛ نمونه دیگر از این مورد:

نیمی از خورشید در سیلاب خون افتاده بود
کاروان می برد نیم دیگر خورشید را
(بیابانکی، ۱۳۸۰: ۱۹)

امام در تفکر اعتقادی تشییع به دلیل راهنمایی و روشنگری خویش از نظر الهی و دینی خورشید دین و معارف دینی است. در متون تاریخی لقب شمس‌الشموس را نیز به امام رضا(ع) نسبت داده‌اند، برگرفته از برخی روایات و آیات است. تعبیری چون خورشیدهای فروزان در برخی از ادعیه نسبت به امامان بیان شده است. در قرآن نیز در تفسیر آیه «وَالشَّمْسُ وَضُحَاهَا» (شمس ۱) گفته‌اند مقصود پیامبر اکرم(ص) است (شیخ صدوق، ج ۱، ۱۵۴).

در گفتمان مهدویت امام غایب را خورشید پشت ابر می‌دانند؛ از آنجاکه خورشید منبع انرژی منظومه شمسی است و به برکت نور خورشید گرمای زمین تأمین می‌شود، امام نیز در منظومه خلقت چنین حکمی دارد و وجودش حیاتی است. «امام صادق(ع) فرمود از زمانی که خداوند متعال آدم را آفرید، زمین از حجت خدا خالی نبوده است؛ خواه ظاهر و در منظر مردم باشد خواه غایب و دور از نظرها؛ همان‌گونه که از خورشید پشت ابر بهره می‌گیرند از حجت غایب نیز بهره‌مند می‌شوند» (مجلسی، ۱۳۷۱: ۹۲).

در لایه زیرین این‌گونه صور بلاغی که برای عینی‌سازی مقام ممدوح شکل می‌گیرد، روایاتی از این‌دست به عنوان فرامتن امکان این‌گونه تعبیر را برای شاعران فراهم کرده است که امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «الامام البدر المنیر و السراج الزاهر و النور الساطع و النجم الهادی فی غیاب الدجی و اجوار البلدان و القفار و لجاج البحار...»، امام ماه تابان، چراغ فروزان، نور درخشان و ستاره‌ای است راهنما در شدت تاریکی‌ها و رهگذر شهرها و کویرها و گرداب دریاها...» (کلینی، ۱۳۷۹، ج ۱، ۲۰۰).

۲.۱.۲.۲. استعاره بهار

یکی دیگر از استعاره‌هایی که در شعر آیینی بیانگر یک مفهوم در مکتب خاصی است، استعاره بهار است. بهار در اشعار فراوانی نقش موعود و امام دوازدهم شیعیان را دارد. زیربنای چنین استعاره‌ای اندیشه شیعی است که امام خود را ربیع‌الانام می‌داند. امام زمان(عج) آورنده بهار پاینده و فراگیر است، در توضیح این ویژگی باید گفت بهارهای طبیعت نمودی از بهار حقیقی بشریت؛ یعنی صاحب‌الزمان (عج) است؛ چراکه ایشان در ذات خودش بهار است، آمدنش بهاری فراگیر را برای عالمیان به ارمغان می‌آورند؛ چنانکه از نظر طبیعی در عصر ظهور باران فراوان، شکوفه‌ها، بادها، گل‌ها، گیاهان و سرسبزی طبیعت را فرامی‌گیرد.

بهار می‌رسد و پیش پای آمدنش
خوشا که سرخ شود جامه بهاری ما
(عرفان‌پور، ۱۳۹۳: ۳۶)

۳.۱.۲.۲. استعاره ليله

در شعر آیینی واژه‌هایی چون ليله حامل فشرده‌ترین توصیف برای مفصل‌ترین مفهوم است:

مثل نزول لحظه توحید در قطره‌های نازک باران

آن سوی اشک‌های خداوند، «لילה» زنی است روشن و پنهان

با ليله داستان بلندی ست در سینه سترگ خداوند

پیراهنش سپیدتر از نور با چادری سپیدتر از آن

(سید سلمان علوی به نقل از/ <https://ayateghamzeh.ir>)

«لیله» در غزل روایی بالا، استعاره از حضرت زهرا (س) است. باید بدانیم این تعبیر نمی‌تواند همین‌گونه بدون ارتباط معنایی بین دو سوی استعاره و بی‌اساس در این جایگاه استعاری واقع شود. مرور فرامتن‌های مذهبی نشان می‌دهد شاعر این تعبیر را از انگاره‌های ایدئولوژیک خود گرفته است؛ چراکه در باور اعتقادی او این نوع تعابیر حضور داشته است. «از امام صادق روایت شده است که تأویل لیله در سوره قدر فاطمه - سلام الله علیها - است» (قمی، ۱۳۹۰: ۲۳۶).

۴.۱.۲.۲. استعاره قرآن

در نمونه‌های زیر، یکی دیگر از سطوح درک مقام امامت یعنی امام، برابر با حقیقت قرآن در جایگاه استعاره بیان شده است. این نوع استعاره برخاسته از این باور مذهبی شاعران بوده که امام و پیشوای دینی همان حقیقت قرآن است. در کتاب *التوحید* اثر شیخ صدوق بیان شده است که شخصی می‌گوید: «در باره آیه «هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ» از امام صادق (علیه السلام) پرسش کردم؛ ایشان فرمودند قرآن سخن نمی‌گوید، لکن محمد و اهل بیت او (علیهم السلام) ناطق به کتاب یعنی قرآن می‌باشند» (شیخ صدوق، ۱۳۷۱: ۱۶۴). از این دست روایات که امام و قرآن را یکی و هر دو حجت الهی بر خلق می‌دانند فراوان است (نک. مجلسی، ۱۳۷۱: ج. ۲۳، ۱۹۷).

این روزها که موسم باران است ایام سوگواری انسان است

بی‌وقفه، بی‌ملاحظه، می‌سوزد زخمی که روی سینه قرآن است

(سعادت‌مند، ۱۳۹۴: ۵۸)

تا که کج می‌ایستد شاهین میزان‌های ما

بر فراز نیزه خواهد رفت قرآن‌های ما

(بیابانکی، ۱۳۸۹: ۶۳)

قرآن در بیت بالا استعاره‌ای گروهی است. یعنی بار عقیدتی خاصی را حمل می‌کند. استعاره از امام معصوم است.

۵.۱.۲.۲. استعاره چراغ

استعاره دیگری که بیانگر نوع اندیشه گروهی مذهبی است، استعاره چراغ در شعر آیینی امروز است. ائمه در متون تاریخی و روایی با تعابیری چون مصباح و مصابیح یاد شده‌اند. با نظر به وجه روشنگری و هدایت ایشان این نوع تفکر خود را در لایه‌های استعاری غزل زیر نشان داده است:

یک‌یک شکست پشت سرهم چراغ‌ها با سنگ بود از اولش این خاندان طرف

یک‌یک شکست پشت سرهم چراغ‌ها با تیر بود از اولش این خاندان طرف

یک‌یک شکست پشت سرهم چراغ‌ها بر ما مباد با تو شویم آنچنان طرف

(ملکیان، ۱۳۹۲: ۶۱)

۲.۲.۲. تلمیح

واژگان نشان‌دار همان‌گونه که گفته شد در بافت معنایی خاصی حامل رمز می‌شوند و بیرون از آن همان واژه‌ها دیگر، بار اعتقادی یا فرهنگی خاصی را حمل نمی‌کنند؛ اما تلمیح به صورت کلی یک جریان را دربر می‌گیرد و واژه‌هایی اشاره‌کننده به تاریخ کاملاً روشن هستند، در بافت‌های معنایی مختلف فرقی نمی‌کند. تلمیح احضار گزاره‌های یک متن به متن دیگر و یکی از عناصر مهم شبکه مفهومی شعری است که از فرامتن یعنی روایت، خاطره، حدیث، آیه یا متنی را احضار می‌کند و در پیوند با عناصر ادبی معنایی جدید را شکل می‌دهد. ساختار آفرینی تلمیح به گونه‌ای است که می‌تواند قسمت‌های بریده‌شده‌ای از فرامتنی تاریخی یا مذهبی یا اسطوره‌ای را به یک‌دیگر گره بزند و تخیل و دانش خواننده را محک زند و اقناع کند. از این جهت که تلمیح در راستای بیانی ایدئولوژی پنهان متن نقش ایفا می‌کند و او را ترغیب به خواندن می‌کند، به غنی‌سازی متن می‌انجامد. «تلمیح کوچ مفهوم یا مضمون از یک متن به متن دیگر است. در این سفر ممکن است ساختارهایی به آن افزوده و

یا از آن کاسته شود. تلمیح ساختی بینادهنی دارد؛ یعنی زمانی تأثیر متنی خواهد داشت که خواننده پیشاپیش نسبت به گزاره، مفهوم یا روایتی که به شکل فشرده به متن دیگر انتقال یافته است، آگاهی داشته باشد» (جهان‌دیده، ۱۳۹۶: ۱۷۶).

تلمیح از آن عناصری است که بار ایدئولوژی خاصی را به خواننده انتقال می‌دهد. در شعر آیینی دهه‌های اخیر احضار تلمیحات و نوع ساخته شدن آن و ارتباط با جهان متن نشانگر لایه‌های فرامتنی است.

صبرت از پای درآورده شکیبایی را	ای که سوزانده غمت لاله صحرایی را
دل به دریا بزند هر که دلش بی تاب است	تو به صحرا زده‌ای آن دل دریایی را
داغت آن قدر زیاد است که غم کرده علم	در دل سوخته‌ات خیمه تنهایی را
دیده‌ای آنچه تماشا نشود با هر چشم	و کسی جز تو ندید آن همه زیبایی را
دم به دم خطبه غرّای تو تیغ علوی ست	بر سر انداخته‌ای چادر زهرایی را

(حسینی، ۱۳۹۴: ۵۲)

درباره شعر بالا، نوع اشارات متنی به ما یادآور می‌شود که با یک متن خشتی طرف نیستیم. تمام بیت‌ها با یادآوری وقایع تاریخی عاشورا دارای رمزگذاری‌های خاصی است. هر شعر علاوه بر مفاهیم معمولی، ممکن است حاوی پیام‌ها و نشانه‌های فرامتنی نیز باشد؛ یعنی مخاطب از روی نشانه‌هایی مستقیم با فرامتن مرتبط می‌شود. خیلی ساده اینکه ما تا ندانیم وقایع فرامتنی در شعر دینی دقیقاً چگونه اتفاق افتاده است و از فرایند آن اطلاع نداشته باشیم، نمی‌توانیم این نوع شعر دینی را بفهمیم. نشانه‌های فرامتنی در شعر آیینی به‌وفور حضور دارند. شعر زیر از دیگر نمونه‌هایی است که ما را به باورهای خاص شاعر ارجاع می‌دهد:

وقت طواف دور حرم فکر می‌کنم	این خانه بی‌دلیل ترک برداشته است
سوگند می‌خورم که نبی شهر علم بود	شهری که جز علی در دیگر نداشته است

(برقی، ۱۳۹۰: ۱۴)

کارکرد تلمیح در ابیات بالا موجب ایجاز شده است، چونکه شاعر به دانش مخاطب تکیه کرده و با این فرض که او از روایت فرامتن اطلاعات دارد، از گفتن جزئیات باور مورد نظر پرهیز می‌کند و تلمیح شعرش بستری است برای پی‌بردن به ذهنیت و باور اعتقادی او.

۲.۲.۳. دیگر سطوح بلاغی

اشاره شاعران ایدئولوژیک به عقاید مورد نظرشان در بسیاری دیگر از نشانه‌های بلاغی هویدا است. نماد نیز یکی از سطوح مهم بلاغت در نمایاندن ایدئولوژی است. حضور گسترده شاخه‌های نمادین در شعر آیینی و تحلیل و بررسی رابطه مفهومی آنها نیازمند تحقیقی مجزا و مفصل است. در اینجا فقط یکی دو نمونه ذکر می‌شود. از دیگر نمودهای ایدئولوژیکی بلاغت در شعر آیینی می‌توان به تشبیه، تضمین و اغراق اشاره کرد. تضمین و اغراق صریح‌ترین سطوح بیان ایدئولوژی هستند؛ چراکه ذهن را درگیر کشف و لایه‌برداری خود نمی‌کنند و در همان نگاه اول آرمان‌ها و اندیشه‌های مدنظر شاعر را رو می‌کنند. می‌توانیم از این لایه‌های سطحی فقط به مثال زیر در لایه اغراق اکتفا کنیم:

طوری ز چارچوب در قلعه کنده است	انگار قلعه هیچ زمان در نداشته است
یا «غیر لافتی» صفتی درخورش نبود	یا جبرئیل واژه بهتر نداشته است

(همان: ۱۴)

یا در سطحی نازل‌تر در تشبیه این نوع اندیشه را می‌بینیم:

چشمت به شادمانی، «النجم ثاقب» است	رویت به خشمگینی، «الشمس کورت»
-----------------------------------	-------------------------------

(ملکیان، ۱۳۹۲: ۵۹)

نماد و خوشه‌های نمادین نیز به طور خاصی در شعر آیینی امروز حامل اندیشه خاصی هستند. نمادهای خاص که مرتبط با ایدئولوژی‌های مذهبی تعریف شده‌اند. در بیت زیر شاعر با ایجاد تناسبی رنگی بین واژه‌ها، خوشه‌ای نمادین آفریده است. کبود و سرخ به زیبایی در بیت زیر حامل بار معنایی مورد نظر شاعر هستند؛ این دو نه استعاره‌اند و نه کنایه، بلکه در این بیت شاعر به جای آنکه وقایع تاریخی را موبه‌مو بازگو کند، برای انتقال اندیشه خود از دو نماد بهره می‌برد که در مکتب تشیع بار ایدئولوژیکی خاصی را دربر دارند:

مگر کبود به پهلوی مادرش نشست مگر که سرخ به پیشانی پدر نرسید

(چشامی، به نقل از <https://ayateghamzeh.ir/>)

این نمادهای بلاغی نیز می‌توانند انگاره‌های مفهومی و ایدئولوژیکی را حمل کنند و در این نوع شعر نیز نمونه‌های بسیاری هستند که زیرساخت آنها از یک عقیده خبر می‌دهد. برای مشاهده نمونه‌های بیشتر در سطوح بلاغی مثل تشبیه، تضمین، اغراق، نماد و ... می‌توانید به آثار زیر مراجعه شود.

نام اثر و شاعر	لایه بلاغی حامل ایدئولوژی	صفحه یا صفحات
چقدر پنجره، سعید بیابانکی طوفان واژه‌ها، حمیدرضا برقی سر به مهر، حسنا محمدزاده	نماد	۴۶، ۳۹، ۳۵، ۲۱ ۹، ۱۳، ۱۴، ۱۹، ۲۸ ۲۳، ۴۱
تحریر، حمیدرضا برقی توآمان، حسنا محمدزاده خاک باران خورده، محمدجواد شرافت عشق سوزان است، مهدی جهاندار	تضمین	۲۵، ۱۷، ۱۳، ۱۱، ۹، ۸ ۵۲، ۴۶، ۴۱، ۳۶، ۱۹ ۳۲، ۱۸، ۱۲ ۳۱، ۲۷، ۱۷، ۱۳، ۸، ۶
رقعه، سید حمیدرضا برقی مرثیه باشکوه، گردآوری: حسن بیاتانی	اغراق	۳۸، ۳۷، ۲۸، ۱۶، ۱۲ ۱۱۱، ۷۸، ۶۰، ۳۵، ۱۹
آسمان به روایت پرنده بی‌پر، مهدی زارعی نیمی از خورشید، سعید بیابانکی آمدنت، گردآوری از حسن بیاتانی	تشبیه	۴۱، ۲۹، ۲۵ ۴۵، ۲۸، ۱۹، ۱۴ ۱۱۲، ۸۹، ۷۷، ۴۷، ۳۶

بسیاری از نمونه‌ها نیز در پایگاه اینترنتی آیات غمزه در بخش شعر مذهبی در دسترس همگان است که ما در این جدول تنها نمونه‌های کتبی را ذکر کردیم.

نتیجه‌گیری

شعر آیینی از متونی است که در آن عناصر زبانی و بلاغی با اندیشه گره خورده است. زبان و بلاغت در شکل‌های گوناگون توانسته‌اند محمل تبلور ایدئولوژی‌های مورد نظر شاعران باشند. بیشترین نمود ایدئولوژی در لایه زبانی در واژگان نشان‌دار بروز یافته است. استفاده فراوان واژگان نشان‌دار و ایدئولوژیک به‌طور صریح و آشکار از وابستگی اعتقادی شاعران به

باورهای مذهبی خاصی خبر می‌دهد. ترکیب‌های زبانی نیز از جهان فکری خاصی پرده برمی‌دارد. نوع تکرارها و تأکیدها در شعر آیینی نمودار تعهد ذهنی به نظام اعتقادی تشیع است. وجهیت افعال و حذف‌های دستوری در اکثر موارد پایبند به ایدئولوژی موردنظر شاعران بود. در ارزیابی سطح بلاغی، مشخص شد استعاره، تلمیح، نماد و تضمین مهم‌ترین محمل‌های انتقال ایدئولوژی بوده‌اند. استعاره‌هایی چون خورشید، آفتاب، چراغ و ستاره برخاسته از باوری اعتقادی و نمایانگر بعد هدایت‌رسانی و روشنگری وجود امام معصوم است. قرآن و کعبه نیز هم‌سطح معرفتی امام معرفی شده است و جایگاه استعاره‌ای آنان نشان داد خاص شعر آیینی هستند و در ایدئولوژی دیگری نمی‌تواند چنین استعاره‌ای شکل بگیرد. اشارات تلمیحی نیز با احضار گزاره‌های تاریخی از فرامتن به متن مفاهیم و مبانی فکری شاعران را به نمایش گذاشته است. نماد و تضمین نیز بعد از استعاره و تلمیح حامل بیشترین انگاره‌های مفهومی و ایدئولوژیکی بود.

منابع

۱. احمدی، عباس (۱۳۸۰). پابره‌نه وسط بیت، تهران: فصل پنجم.
۲. اختری، عباسعلی (۱۳۶۱). جهان‌بینی و ایدئولوژی اسلامی. تهران: مؤسسه انجام.
۳. آیات غمزه: تارنمای اینترنتی آیات غمزه (<https://ayateghamzeh.ir>).
۴. برجس، آنتونی (۱۳۷۷). ادبیات چیست؟ مترجم حسینی جهان‌آبادی، مجله ادبیات داستانی، شماره ۴۸، ۵۹-۴۱.
۵. برقی، سیدحمیدرضا (۱۳۹۴). تحیر، چاپ اول، تهران: فصل پنجم.
۶. _____ (۱۳۸۷). طوفان واژها، چاپ پنجم، تهران: فصل پنجم.
۷. _____ (۱۳۹۳). رقعہ، چاپ اول، تهران: فصل پنجم.
۸. بهار، محمدتقی (۱۳۹۶). دیوان اشعار، تهران: انتشارات نگاه.
۹. بیابانکی، سعید (۱۳۸۹). چقدر پنجره، تهران: سوره مهر.
۱۰. _____ (۱۳۷۶). نیمه از خورشید، تهران: سوره مهر.
۱۱. بیاتانی، حسن (۱۳۹۸). از دوشنبه تا جمعه، قم: نشر پنج دری.
۱۲. _____ (۱۳۹۸). آمدنت، قم: جامعه ایمانی مشعر.
۱۳. _____ (۱۳۹۸). مرثیه باشکوه، قم: جامعه ایمانی مشعر.
۱۴. جهاندار، مهدی (۱۳۹۶). عشق سوزان است، تهران: شهرستان ادب.
۱۵. جهان‌دیده، سینا (۱۳۹۶). تحلیل گفتمان انتقادی تلمیح و ایدئولوژی با تأکید بر اشعار شاملو، فصلنامه مطالعات نظریه و انواع ادبی، شماره ۴، صص ۱۷۶-۱۴۹.
۱۶. جهان‌دیده، سینا (۱۳۹۶). «تحلیل گفتمان انتقادی تلمیح و ایدئولوژی با تأکید بر شعر احمد شاملو بر پایه نظریات فرکلاف و ون‌دایک»، فصلنامه مطالعات نظریه و انواع ادبی، سال ۲، شماره ۴، صص ۱۷۶-۱۴۹.
۱۷. حسینی، سیده تکت (۱۳۹۴). دوشنبه‌های کوهی، تهران: فصل پنجم.
۱۸. دلبری، حسن. مهری، فریبا (۱۳۹۴). «کارکرد ایدئولوژی در لایه‌های سبکی داستان حسنک وزیر»، متن‌شناسی ادب فارسی مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان، دوره ۵۱ (دوره جدید ۷)، شماره ۲، پیاپی ۲۶، صص ۶۳-۷۸.
۱۹. رحیم‌بیگی، ساناز؛ براتی، محمود و هاشمی، مرتضی (۱۳۹۵). «تحلیل سطح بلاغی (ادبیت) و ایدئولوژیک (اندیشگانی) زبان در رمان‌های پسامدرن ایرانی»، فصلنامه علمی پژوهشی نقد ادبی، دوره ۹، شماره ۳۳، صص ۱۵۱-۱۷۵.
۲۰. رضایی اردانی، فضل‌الله (۱۳۹۷). «بررسی و مقایسه تطبیقی لایه‌های ایدئولوژی اشعار فرحی یزدی و عارف قزوینی»، فصلنامه علمی پژوهشی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج، سال نهم، شماره ۳۶، صص ۶۲-۱۰۲.

۲۱. رضائی‌نیا، عبدالرضا (۱۳۹۸). درنگ تماشا، تهران: سلمان.
۲۲. زارعی، مهدی (۱۳۹۲). آسمان به روایت پرنده بی‌پر، تهران: فصل پنجم.
۲۳. سعادت‌مند، اعظم (۱۳۹۴). باران پس از برف، قم: قاف.
۲۴. سنگری، محمدرضا (۱۳۹۵). از نتایج سحر، تهران: سوره مهر.
۲۵. شرافت، سیدمحمدجواد (۱۳۸۹). خاک باران‌خورده، چاپ اول، قم: معاونت فرهنگی و تبلیغی دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۶. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۸). رستاخیز کلمات، تهران: سخن.
۲۷. صدوق، علی بن محمد بابویه (۱۳۷۱). التوحید، ترجمه محمدعلی سلطانی، جلد ۱، تهران: ارمغان طوبی.
۲۸. عرفان‌پور، میلاد (۱۳۹۳). بی‌خبری‌ها، تهران: شهرستان ادب.
۲۹. عمران‌پور، محمدرضا و دهرامی، مهدی (۱۳۹۲). «مقایسه چگونگی انعکاس ادبیات تعلیمی در اشعار نو و سنتی نیمایوشیج»، فصلنامه ادبیات تعلیمی، شماره بیست و یکم، صص ۷۸-۵۲.
۳۰. فتوحی، محمود (۱۳۸۵). بلاغت تصویر، تهران: سخن.
۳۱. _____ (۱۳۹۰). سبک‌شناسی، نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها، چاپ اول، تهران: سخن.
۳۲. فرشیدورد، خسرو (۱۳۸۸). دستور مختصر امروز بر پایه زبان‌شناسی جدید. تهران: سخن.
۳۳. قمی، عباس (۱۳۷۱). منتهی‌الآمال. تهران: مبین اندیشه.
۳۴. کاظمی، محمدکاظم (۱۳۹۰). ده شاعر انقلاب. تهران: سوره مهر.
۳۵. _____ (۱۳۸۷). رصد صبح، تهران: سوره مهر.
۳۶. کلینی، ثقه‌الاسلام (۱۳۷۹). اصول کافی، جلد ۲، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
۳۷. مجلسی، محمدباقر (۱۳۷۱). بحارالانوار. ترجمه محمد موسوی همدانی. تهران: انتشارات اسلامیه.
۳۸. محدثی خراسانی، زهرا (۱۳۸۸). شعر آیینی و تأثیر انقلاب اسلامی ایران، تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
۳۹. محمدزاده، حسنا (۱۳۹۳). سر به مهر، تهران: آرام دل.
۴۰. _____ (۱۳۹۰). خورشیدهای توأمان، تهران: جمهوری.
۴۱. محمدیان، حسن؛ پیروز، غلامرضا و محسنی، مرتضی (۱۳۹۸). «خوانش شعر شفیعی کدکنی در دهه ۵۰ بر اساس نظریه ایدئولوژی آلتوسر»، مجله شعر پژوهی (بوستان ادب)، سال یازدهم، شماره ۳، پیاپی ۴۱، صص ۱۶۹-۱۸۸.
۴۲. ملکیان، محمدحسین (۱۳۹۲). جمع مکسر، تهران: جمهوری.
۴۳. مهری، فریبا؛ علوی مقدم، مهیار؛ دلبری، حسن و محمدیان، عباس (۱۳۹۷). «کارکرد لایه ایدئولوژیک در برجسته‌سازی سبکی غزل اجتماعی معاصر»، ادبیات پارسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوره ۸، ش ۲، ۲۱۷-۲۴۴.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی